

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հ. ՄԱՍՆՃՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

Հրապարակում և առաջարան Գոհար Ազնավուրյանի

Հովհաննես Ծերունի Մասնհյանի (23/2 1864—19/11 1931) մահից անցել է ավելի քան 48 տարի, սակայն վաղեմագրերի պակասի հետևանքով ցարդ ստվար մի ուսումնասիրություն հրապարակ չի եկել նրա կյանքի և բեղմնավոր գործունեությանը նվիրված:

Վերջին տասնամյակում, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի հրատարակած «Շեքսպիրական» հատորներում պարբերաբար տպվել և տպվում են նրա գրչին պատկանող նամակներ՝ հղած այս կամ այն ժանոթին, մտավորականին, և հոգվածներ, հաղորդումներ նրա մասին, որոնք հնարավորություն կընձեռեն մասնագետներին՝ տալու նրա ամբողջական գիմագիծը, որի անհրաժեշտությունն ու կարիքը վաղուց են զգում. թե շեքսպիրագիտության պատմությամբ և թե Մասնհյանի մշակութային ու գիվանագիտական գործունեությամբ զբաղվողները:

Հրատարակվող ներդրելիշյալ նամակների փունջը հետաքրքիր, մինչև օրս անհայտ էջեր է պարունակում հիմնականում նրա կյանքի վերջին հնգամյակի դիվանագիտական գործունեության և անձնական կյանքի վերաբերյալ: Մասնհյանի նամակների ձեռք բերումն ունի հետևյալ պատմությունը:

1976 թ. Երևանում սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի հյուրն էր երկարուհի Վալա (Վարդանուշ, Վարդուհի) Խաչատուրյանը, անվանի նկարիչ Սարգիս Խաչատուրյանի (1886—1947) կինը, որն իր հետ Նյու-Յորքից հայրենիք էր բերել իրեն և ամուսնուն պատկանող հարուստ և արժեքավոր արխիվային ֆոնդը: Խաչատուրյանների արխիվը իր մեջ ամփոփում է հայ և օտար նշանավոր դեմքերի մի քանի հազարի հասնող նամակներ, հոգվածներ, հուշեր, անձնական վավերագրեր, կատալոգներ, արվեստի պատմությանն առնչվող բազմաթիվ նյութեր, որոնք զգալիորեն հարստացնում են հայ կերպարվեստի պատմությունը, հիմնականում կապված սփյուռքահայ մշակութի հետ:

Ի շարս այլ վավերագրերի, նկարիչ ամուսինների արխիվում գտնվում են նաև Հովհաննես Մասնհյանի՝ շուրջ 100-ի հասնող նամակները, որոնք գրված են 1926—1931 թթ. ընթացքում Բեհրանից, Բեռլինից, Լոնդոնից, Հավանայից, Նյու-Յորքից, Տոկիոյից և այլ վայրերից:

2. Մասնհյանի նամակագրական կապը Խաչատուրյան զուգի հետ եղել է զուտ անձնական-բարեկամական, մտերմական բնույթի. նա չի կաշկանդել իրեն ազատորեն արտահայտելու իր անձնական հույզերը, մտորումները, խոհերն ու աչրումները:

2. Մասնհյանը երկար տարիներ ապրել և պաշտոնավարել է օտար մարդկանց միջավայրում, օտար հորդոտների տակ մենակ ու անընկեր, զուրկ հարազատներից, ընտանեկան շերտությունից, զուրգուրանքից, որ չափազանց վզալի էր նրա համար (Մասնհյանը ամուսնի էր): Եվ տարորինակ ու զարմանալի չէ, որ նա բարեկամություն հաստատելով Խաչատուրյան ամուսինների հետ, անկեղծորեն վայելել է նրանց սերն ու գուրգուրանքը:

2. Մասնհայանի գրած նամակների այս փուլը, որ հանձնում ենք ընթերցողի ուշադրությանը, հիմնականում ամփոփում է պաշտոնական ծառայության և պարտականության հետ կապված հարցեր, որոնք հուլիսին իրենից նրա նամակներում հետաքրքիր տեղեկություններ կան նոր տեսած երկրների, տեղական ժողովուրդների կենցաղի, սովորությունների, բնության, կլիմայական պայմանների, ինչպես և իր առողջական, նյութական և հոգեկան վիճակի մասին:

Նամակները պահվում են Ե. Ջարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում և աշատուրյանների ֆոնդում: Տպագրվում են առաջին անգամ:

ՎԱՎԱ ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆԻ

1926, հոկտ. 5, Թեհրան

Անուշիկ աղջիկ,

1

Անհամբեր սպասում եմ նամակիդ, Փարիզից, բայց երեկ շատ ես դադարեցի բնակարանիդ կահավորումով: Համենայն դեպս գրիր ինձ մանրամասներեն, թե ինչպես կատարեցիր ճամփորդությունդ, և առողջությունդ ինչպես է: Գալով ինձ՝ ոչ մի գրական բան դեռ չեմ կարող գրել: Նախկին պահանջներիս խնդիրը դեռ չեմ կարողացել կարգադրել: Հաջար տեսակ նոր օրենքներ և նոր արգելքներ կան. և գործերի դանդաղ ընթացքով, որ տիրում է այստեղ, ես ոչ մի հույս չունեմ, որ փարուներից առաջ կարողանամ վերադառնալ Եվրոպա: Բայց հաստատվե՞նա՞ծ եմ դարուների պաշտոնով կամ անպաշտոն վերադառնալ Եվրոպա:

Այստեղ թեև նյութական կյանքի և բարեկամության շրջանի բոլոր առավելությունները գոյություն ունին ինձ համար, բայց մտավոր կյանքի կատարյալ բացակայությունը ինձ համար անտանելի է: Ես շատ ուզում եմ նորից շարունակել այն գործը, որ կյանքիս մեծ նպատակն է եղել,—Շեքսպիրի թարգմանությունը և հրատարակումը, ու թեև հայ հասարակության կողմից շատ սառն վերաբերմունք եմ տեսել, բայց հոգ չէ, մի գործ է, որ պետք է կատարվի:

Գրիր ինձ, թե ինչպես գտար Թիֆլիզը, Հայաստան գնացի՞ր, թե ոչ: Շատ կուզեի տպավորություններդ իմանալ:

Շտապով գրեցի այս՝ քանի տողերը. այս րոպեիս օթոմորիլը սպասում է ժողով երթալու համար: Հաջար բարե Սարգիսին:

Մի րով և կարոտով,

քո՝ Հովհաննես

2

1927, փետրվար 6, Թեհրան

Անուշիկ աղջիկ,

Մեկ ամիս է, որ ստացել եմ վերջին նամակդ, և այնուհետև լուր չունիմ քեզից, և պետք է ասեմ, որ մի քիչ անհանգիստ եմ, լրագիրները գրում են, որ Փարիզում շատ հիվանդություն կա, և վախենում եմ՝ մի գուցե հիվանդ եղած լինես, բայց հուսանք, որ թույլպես չէ: Գու-

ցն նամակդ ճանապարհին լինի, համենայն դեպս՝ գրիր ինձ շուտով, և թեկուզ մի փոստ-քարտով առողջությանդ լուրը տուր ինձ: Ծն էլ թեթև ինֆլուենցիայով բռնվեցա, բայց 10 օր տունը մնալով՝ անցավ:

Այսօր փոստով ուղարկում եմ քեզ երկու աղվես, ամենալավը, որ կարելի է գտնել Թեհրանում. կիս պատրաստված են, բայց կարծեմ պետք կլինի նորին պատրաստել տալ, և կարծեմ լավ կլինի մի բիշ ավելի սև ներկել տալ: Հույս ունեմ, որ արդյունքը լավ կլինի և զոհ կլինես:

Խնդրեմ Մատուրովներին՝ իմ կողմից շատ բարեններ անես և նրանց վիճակից ինձ գրես: Շատ երկմիտ եմ նրանց գրության մասին, հասցեն էլ խնդրեմ գրես ինձ:

Սարգիսն ինչպե՞ս է. լրագրներում կարդացի, որ Գլաքոյում լավ հաջողություն է ունեցել, և մուգեն մի հատ նրա պատկերներից գնել է: Բարոյական հաջողության մասին կասկած չունիմ, բայց հույս ունեմ, որ նյութական հաջողություն էլ ունենա: Գրի՛ր ինձ այս մասին:

Գուցե կուրախանա լսելով, որ ես ընտրված եմ Մնջլիսի հայ պատգամավոր, և ստացած եմ 7383 ընտրողներից 6388 քվե, այս գրեթե միաձայն ընտրությունը ինձ չի թույլ տալիս մերժել այդ պաշտոնը, բայց որ կարեւոր է, այս ընտրությամբ վերջ է դրվում բոլոր Պարսկաստանում տիրող եղբայրասպան հակառակություններին. եղբայրասպան բառը զուր տեղ չէ, որ գրում եմ, որովհետեւ սպանություններ էլ կատարվել են ընտրությունների շուրջ, և կուսակցությունների պայքարը ամենատեղե կերպարանքն էր առել, բոլոր կուսակցությունները միացան իմ անունին շուրջ, և շատ ջանքերով ինձ կարելի եղավ խաղաղությունը վերահաստատել: Իմ ճամփորդությունը եթե հենց այդ արդյունքը միայն ունենար, կարժեք որ զայի այստեղ, դպրոցը և մյուս հաստատություններն էլ կարգի մտան²: Մյուս կողմից հույս ունեմ, որ կարող կլինեմ անձնական գործերս շուտով կարգադրել և մեկնել, Հազար սրտագին հ<ամբուրներով>

Հ. Մ.

Հ. Գ.—Ուղարկում եմ քեզ Թագորից մի քանի կտորներ, որոնք տպված են այստեղի «նոր դաղափար» հանդեսի մեջ³:

3

1927, հոկտ. 23, կիրակի ժամը 6, <Լոնդոն>

Անուշիկ Վավաս,

Այսօր Իզմիլյաններին⁴ ճաշի էի, մի քիչ հանգստանալուց հետո գրում եմ քեզ: Այս կիրակի օրերի հանդարտությունը և աղմուկի բացակայությունը ինձ շատ հաճելի է, մի տեսակ նրադային տրամադրություն է ստեղծում, նստած եմ սալոնի մեջ քո աթոռի դիմաց, թեյ եմ խմում և գրում եմ քեզ, որովհետեւ ասում ես քեզ հաճույք է պատճառում ինձինք նամակ ստանալը. ինձ էլ հաճույք է պատճառում քեզ գրելը, կարծես թե խոսում եմ քեզ հետ, և թեև միակողմանի խոսել է, բայց եթե դու էլ ինձ շատ շատ գրես, դա կլինի նորին մի տեսակ խոսակցություն: Այս բույերիս քույրս և Հելենը եկան իմ մենավոր խորհրդածությունս խանդարելու: Հելենը Շոփեն չ նվազում, քույրս լրագիր է կարդում, և ես գրում եմ քեզ:

Իզմիլյանների տնում տեսա Սարգիսի⁵ նկարները, և այն մեկը, որի մեջ դու իբրև մոդել նստած ես, շատ տպավորություն թողեց իմ վրա, և ամաչում էի, որ շատ երկար նայեի Մա-

դիկ, բանաստեղծություն և Վալան անբաժանելի ընկերներ են: Ինչպես քեզ գրել եմ, այս գիշեր շատ հայ տիկիներ և պարոններ գալու են ինձ մոտ ընթերցից հետո, քո տեղը շատ դատարկ կլինի ինձ մոտ. պարտականությունն է, որ կատարում եմ հրավերելով, ինձ համար գերազանցի էր մենակ նստել կրակի անկյունը, քո աթոռի դիմաց և լրագիր կարդալ, կամ ճգնադեմը հանդցնելով՝ միայն կրակի լույսով երազել: Գրական աշխատություններս մնացել են, չեմ կարողանում վերսկսել, դեպպեսապես պրոզայի գործերը ոչ ժամանակ են թողնում և ոչ էլ տրամադրություն: Եվ շատ ցավում եմ այս մասին, որովհետև միակ բանը, որ ինձնից հետո մնալու է, այս աշխատություններն են լինելու: Գիտես ԴՆչպես երկու երեք տարի առաջ՝ հակառակ բոլոր ձախորդությունների և տխուր հոգեկան վիճակիս, բեղմնավոր աշխատություն ունեի՞նք, Իսկ հիմա՞. հիմա միայն կարգում եմ, բայց ոչ արտադրում: Շատ եմ ուզում ամեն բան կարգավորել որպեսզի Շեքսպիրի Թարգմանությունները վերսկսեմ: Եթե այստեղ լինեիր, գիտեմ, ինձ կքաջալերեիր վերսկսելու, շատ եմ կարոտել քեզ, և ինձ թվում է, թե երբ դու այստեղ ես՝ տրամադրությունս բարձր է, որ կարող եմ ամեն բան կատարել ոգևորությամբ և եռանդով: Իսկ այժմ, պետք է ահագին ճնշում գործ դնեմ ինքս ինձ վրա՝ այդ հին կյանքը վերսկսելու: Ուրեմն ցը տեսություն, հոգիս, համբուրում եմ աչքերդ սիրով և կարոտով:

Քն 2.

4

1927, նոյեմբեր 1, Լոնդոն

Անուշիկ Վալաս,

Գիտեմ, որ հետաքրքիր կլինես իմանալու, թե ինչպես անցավ Թագավորին ներկայանալու. շատ լավ: Անմիջապես, որ ներս մտա մեծ սրահը, որին ասում են Bow-room, այսինքն խոնարհության սրահը, և խոնարհություն արի, երկու կողմն ունենալով Թագավորի սենեկապետը, և այլև, Թագավորը մի քանի քայլ առաջ եկավ, ձեռքս սեղմեց և շատ համակրալից խոսքերով իր գոհունակությունը հայտնեց իմ դեպքան նշանակվելու մասին: Իմ մասին մանրամասն տեղեկություններ հարցրեց, Բեռլինից հեռանալուս պատճառների վրա և այլն: Հետո Պարսկաստանից հարց ու փորձ արեց և անցավ քաղաքական խնդիրներին. մոտ 20 րոպե տեղեց ունկընդրությունս, ինչ որ մեծ շնորհ է: Հետո մի տասնյակ այցելություններ արի, և հիմա հոգնած նստած եմ, նալում եմ պատկերիդ և գրում եմ: Այս պատկերդ մի տարօրինակ բան է. Սարգիսը աչքերիդ մեջ գրել է հոգիդ, ինչ որ մեծ պատիվ է բերում նրա արվեստին: Զգիտես, թե ո՞րչափ երախտասպարտ եմ այս ընծայի մասին. ինչպես երեկ գրեցի, սա կլինի իմ մենակության ընկերը մինչև գալու:

Տրամադրություն շատ վատ է. պատճառը կարող ես կուհել, այսպիսի ծանր ու պատասխանատու դիրքի մեջ պետք է հոգեկան հանգստություն ունենամ, որ կարողանամ նվիրել ինձ հանձնված պաշտոնին. բայց ո՞չ, երկու տարի առաջվա դառնությունները և անհղի ծակ-ծկոցը սկսել է նորեն, իսկ ես այլևս չեմ դիմանում: Ո՞րքան կուզեի, որ այստեղ լինեիր, գոնե քո ընկերության մեջ սիրտփանք գտնեի:

Անուշիկս, խնդրեմ ինձ ասես, թե քո տարեդարձը ե՞րբ է. մի տեղ գրել եմ, բայց չեմ կարողանում գտնել, գոնե մի հնազգիր տալ կարողանամ:

Միրուն աչքերդ համբուրելով՝

Քն 2.

1929, հունվար 3, <Լոնդոն>
11 princes gate

Սիրելի Վազա,

Հազար ներողություն, որ ավելի շատ չկարողացա քեզ գրել. ոչ նստելու տեղ ունեի, ոչ սեղան, ոչ գրիչ: Նոր տարի գիշեր մինչև 10-ը շարշարվեցա տեղափոխության գործով, և այժմ առաջին անգամ նստում եմ սեղանին առաջ ննջարանում, և գրում եմ քեզ առաջին նամակս այս տոնից և այս տարվա մեջ:

Հույս ունիմ որ ձեր երեկույթը լավ անցած լինի. երեկույթի գիշերը և նոր տարվա գիշերը բոլոր ժամանակ աչքիս առաջ էի, և մտքիս մեջ ներկա, շատ ախուր էի, և ոչ մի տեղ չգնացի, այլ հոգնած անկողին մտա: Տան նորոգությունները չեն վերջացած, հագիվ թե մեկ ամիս վերջանան. նարավին? և իր կիներ և մյուս քարտուղարը ամեն բուպե երեխայի պես վազում են գլխիս, այս կամ այն բանը պահանջելով իրենց համար, բայց մատի ծայրով ինձ լօգնեցին. թեև շատ էլ կարող չէին օգնելու: Չես կարող երեւակայել, թե որքան գործ կա անելու:

Իմ հեռագրիս, որով մեկ ամսվա արձակուրդ էի ուզել, դեռ պատասխան չստացա. Թեհրանում Արտաքին գործերի կառավարիչը փոխված է, և ամեն գործերը տակն ու վրա են եղած:

Գրում եմ թե ուզում եմ բեմ դուրս գալ. իհարկե լավ կլինի, և քո բնական շնորհալիությունը մեծ հաջողություն կարող է ունենալ: Եթե հաջողությունդ լավ է, ամեն բան հաջող կերթա. փորձիր նախ փոքրիկ շրջանում փառալ, որպեսզի ինքդ քո վրա վստահություն գտնես:

Ստիպված եմ վերջ տալ նամակիս, թեև կուզեի շատ երկար խոսել քեզ հետ:

Համբույրներով քեզ և Սարգիսին

քո Հ<ովհաննես>

1929, մայիսի 28, <Լոնդոն>

Սիրելի Սարգիս,

Նամակդ ստացա, և ուրախ եմ որ լավ հաջողություն ունեցած ես: Եթե Վազայի հետ միասին գաա Լոնդոն, մի քիչ հանգստանալու, շատ ուրախ կլինեմ: Ես փոստային կոնգրեսի պատճառով տեղիցս շարժվել չեմ կարող մինչև հուլիսի սկիզբը, որից հետո կան պաշտոնական հրավերներ մինչև հուլիսի վերջը. այնուհետև ես էլ սաստիկ պետք ունիմ հանգստանալու: Շահի պատկերի լուսանկարը արդեն ուղարկած եմ Թեհրան, հույս ունիմ, որ Շահը պատվիրի շինած պատկերդ Թեհրան ուղարկել: Փուրդիստանին՝ մի քանի օրից հետո Փարիզ կլինի, կարծեմ ավելի լավ է իր միջոցով ուղարկել լուսանկարները, բայց եթե շտապում ես, կարող ես ուղղակի ուղարկել:

Սիրելի Վազա,

Ցավում եմ, որ նորից առողջությունդ լավ չէ. պետք է ավելի ուշադիր լինես առողջությանդ մասին, և մանավանդ ցուրտ առնելն զգուշանա. Սարգիսի ցուցահանգեմը վերջանա-

լուց հետո, լավ կլինի որ միասին լոնդոն գար մի քիչ հանգստանալու Այստեղ օդը հրաշայի է, նույնիսկ շափազանց տաք է, ինչ որ դու շատ կսիրես. այստեղ կյանքը հետաքրքիր կլինի քեզ համար:

Համբույրներով երկուսիդ

Հ. Մ. <առեհյան>

1929, հունիս 3, <Լոնդոն>

7

Աննուշիկ Վալա,

Երեկվա նամակդ ստացա. ինչո՞ւ անպատճառ մտածում ես, որ նեղացած եմ քեզանից. ըո բոլոր նամակներդ իսկույն պատասխանած եմ. նամակ չգրելուդ համար բարկացած կամ վշտացած չեմ, ոչ էլ անհանգիստ, որովհետև գիտեմ, որ քեզ համար դժվար է կանոնավոր կերպով գրել, մանավանդ որ շատ զբաղված ես ունիս, և առողջությունդ էլ լավ չէ: Գրիք ինչ երբ կարող ես, բայց սիրտ չպետք է մաշես, քե ինչու չես գրում: Գալով այն գրածիդ, քե ես չեմ ցանկանում գալդ, չգիտեմ ինչպես տեղի եմ տված այդ կարծիքիդ: Ինքդ էլ գիտես, քե ինչքան մեծ ուրախություն է ինձ համար քեզ կրկին տեսնելս, միայն քե չեմ ուզում, որ ճամփորդությունդ կատարվի այնպիսի հանգամանքներում, որ նորաճուր բամբասանքների տեղիք տա: Քանի որ Սարգիսն էլ հանգստանալու պետք ունի, շատ լավ կլինի, որ միասին գալիք:

Շատ եմ ցավում, որ առողջությունդ լավ չէ. վստահ եմ, որ Սարգիսի արհեստանոցը խռնով է, և դա է, որ կրկին քեզ հիվանդացրել է. այստեղ աննյակները չոր են, և վստահ եմ, որ երբ Լոնդոն գար, բոլորովին պիտի առողջանաս: Бесон տեղափոխվելը, այն էլ նոր շինված շենքի մեջ, կարող է քեզ վնասել. նախ Լոնդոն եկեք, հետո վերադարձին կարող եք տեղափոխվել: Ես շատ կուզեի ամառը մի տեղ երթալ բժշկվելու, բայց դեռ ոչ մի պլան չունիմ: Երբ որ դաս՝ կխոսենք:

Սարատֆորդից քեզ վարդեր ուղարկեցի. վաղը գնում ենք Պորտսմութ պատերազմական նավերն այցելելու. քեզ քարտ կուղարկեմ. մի քանի օրից կմեկնենք Սկոտլանդ երեք օրով. Եթե այստեղ լինեիր, շատ բաներ կարող էիր տեսնել: Գրած էիր, որ 28 մայիսին այստեղ կլինես, ինչո՞ւ չեկար:

Հազիվ մի քանի բոպե գտա քեզ այս մի քանի տողը գրելու համար: Երբեք այսքան զբաղված չեմ եղել: Արշակունց, որ մայիսին պիտի գար, գործերը վերջացնեն և մայիսի վերջին Քեհարան պիտի մեկնեն, դեռ չերևաց. ընդհակառակը Արմենակը 10 գնաց Փարիզ: Քուրդիստանի հետ անշուշտ տեսնված կլինեք. հուլիս ունիմ, որ իր ձեռքից եկածը անի՝ ձեզ համար: Զերմ համբույրներով քեզ և Սարգիսին:

Հ. Մ. <առեհյան>

8

Չորեքշաբթի անթվ. <1929, Լոնդոն>

Աննուշիկ Վալա,

Երեկ երեկո նամակդ ստացա և շատ զգացվեցա, որ այդքան մտածում ես իմ մասին: Իմ տխուրությունը քեզ շատ չպետք է զբաղեցնի, որովհետև ավելի տխուր օրերի համբերել և հանդուրժել եմ. դժբախտ ինչդիրն այն է, որ առողջությունս դժմանա. առ այժմ դժմանում եմ, և շատ ավելի լավ եմ, քան Փարիզում եղած ժամանակս: Դեպքանա՞տան գործը մի քիչ քե-

թեանցել է. և ես ժամանակ եմ գտնում իմ Թարգմանության գործով զբաղվելու, ինչ որ մեծ բարոյական խրախուսանք է: Իմ կողքը շաբաթ օր այստեղ կլինի, և ամեն անգամ, որ օղջ լավ լինի, մտադիր եմ քաղաքից դուրս գնալ զրոստանքի: Գլխավոր դժվարությունը մենակությունն է, որին պետք է նորից վարժվեմ, քանի որ ուրիշ հնար չկա:

Ասում ես այս գիշերովս համար հյուրեր ունիս. հոգիս քեզ հետ կլինի, բայց ո՛րքան պիտի հոգենա, բալիկս. ինչո՞ւ ես այդպես անում, ի՞նչ պարտք ունեիր ընթերիք սարքելու Գիտեմ, որ սիրում ես հյուրասիրել. իսկ առողջությունդ: Ահա մի բան, որի վրա շատ քիչ ես մտածում, որքան էլ որ ինձ խոստացել ես: Իսկապես պետք է քեզ մոտ լինել՝ կարենալ քո վրա հակելու համար: Եվ ես հեռու եմ, ուրեմն ոչինչ չեմ կարող անել: Բայց նորեն խնդրում եմ, որ իմ խաթիր համար մի քիչ խնայես քեզ:

Սարգիսին բարեններ իմ կողմից և շնորհակալ եմ, որ վարդերը նկարում է ինձ համար: Ուրիշ ի՞նչ է անում, լոնդոնի համար հույս ունիմ, որ շատ լավ բաներ պիտի պատրաստե:

Քանի օր է, որ երեկոները լավ հանգիստ աշխատում եմ, և խանգարող չկա: Ափսոս որ այստեղ չես, ի՞նչ հաճելի երեկոներ անց կկացնեիր՝ միասին՝ կարդալով իմ Թարգմանությունները տպելուց առաջ: Եատ նշանակություն ունի բարձր ձայնով կարդալ, որովհետեւ այդ ձևով Թերությունները հայտնի են լինում:

Առ այժմ՝ այսքան, սպասելով սիրալիր նամակներիդ

Համբուրում եմ քեզ սրտագին
քո Հ<ավհանես>

9

1929, հուլիսի 7, <Լոնդոն>
11 princes gate, s. W. 7

Անուշիկ վալաս,

Սիրալիր նամակդ ստացա. շտապում եմ երկու տողով քեզ հայտնելու, որ իմ մեծ մտահոգություններից մեկը վերացավ. կառավարությունը ինձ պարտ էր ավելի քան 1000 ֆունտ տան գնից և դա իմ բոլոր հաշիվները տակն ու վրա էր արել. մի քանի օր առաջ հեռագրով այդ դրամը ստացա, և այժմ բոլոր հաշիվները կարող եմ կանոնավոր կերպով վճարել, և եթե այստեղից պիտի մեկնեմ, բաց երեսով և առանց անախորժությունների կլինի. ինձ համար ամեն բանից կարեւոր հենց այդ էր: Գալով իմ այստեղից մեկնելուս կամ այստեղ մնալուս խնդրին՝ դեռ ոչինչ հայտնի չէ, երևույթները այնպես են, որ կառավարությունը ուզում է, որ ես մնամ, բայց ճիշտ ասած, սաստիկ հոգնած եմ, և վերջին ամսվա մտահոգությունները այնպես աղգած են, որ բավական երկար հանգստանալու պետք ունիմ: Թեհրանից եկած լուրերը դեռ շատ վատ են. Թեհրանի լրագրությունը սաստիկ ցնեզորի տակ է. ոչինչ հասկանալ չի լինում:

Եույս ունիմ տեղագիտությունը արդեն կատարված և վերջացած է. իհարկե, ուրախ կլինեմ, որ մի օր առաջ դաս. մենակությունը ինձ սպանում է. միտքս էլ խաղաղ չէ, որ կարողանամ լուրջ աշխատությամբ զբաղվիլ:

Քուրդիստանին եկավ և մի քանի օր մնալուց հետո մեկնեց Զվիցբերխ. 4 կամ 5 օրից Փարիզ կլինի. ասում էր, թե իջնելու է Hotel des Ambassadeurs «Boulevora Haussment». Ես երկար խոսեցի Սարգիսի ճամփորդության մասին, և նա ամեն բան խոստացավ անկեղծորեն:

Համբուրներով երկուսիդ
քո Հ<ավհանես>

Անուշիկ,

Նամակդ ստացաւ եւ շատ զգացվեցաւ քո հայտնած զգացումների համար: Հուլիս ունիմ, որ տանդ կ'աւարտուամը կամաց-կամաց առաջ է գնում, շփոտեմ ինչու պետք է ջղային լինես: Եթէ առողջութիւնդ լավ չէ, պետք է բժշկին երթաս, եւ հետեւս նրա խորհուրդներին. դու քեզ համար շատ անհոգ ես, եւ լավ չէ:

Իհարկե, վերին աստիճանի ուրախ պիտի լինեմ, եթէ դաս Լոնդոն. բայց առաջ քո գործերդ կարգադրիր եւ հանգիստ արտով եկ այտտեղ: Լաւութից¹² ոչ մի լուր չստացաւ այլևս. արդար պե՛տք է նրան գրեմ եւ հարցնեմ, թե՞ դու ինքդ կերթաս նրան տեսնելու, Լոնդոն գալիք հետո:

Ինչ վերաբերում է իմ գործերիս՝ կատարյալ քառս է. ոչ հայտնի է, որ ես պիտի մնամ, ոչ էլ թե նոր դեսպան պիտի գաս. հարաբերութիւնները Պարսկաստանի եւ Անգլիոյ միջեւ շատ վատ են, եւ իմ այտտեղից մեկնելու մեծ բեռ պիտի վերցնեմ իմ մտքիս վրայից. այժմ բոլորովին անտարբեր եմ գեպի դեսպանի դասավորումը. ինչ կուզես թող լինի:

Առայժմ դրողված եմ հաշիվներս կարգավորումով. բայց քանի որ չգիտեմ, թե ուր պիտի մնամ, շատ դժուար է որոշել, թե կահկարասութեւ ինչ պիտի անեմ:

Շատ ջանք համբուլներով
քո Հ<Ալեքանես>

11

<1929>. հոկտ. 17, Լոնդոն
Legation de Perse

Անուշիկ Վալա,

Շարաթ օրը վճռած էի շորերշարթի առավոտ մեկնել Փարիզ, եւ զնացի առմակ ապսպրեցի. հաշիվ տուն դարձա՞ մի հեռագիր եկավ շատ կարեւոր գործի համար. երեկ գիշեր էլ մի երկրորդը եկավ, այնպես որ, եթէ Փարիզ էլ լինեի, պետք է վերադառնայի. Բացի դրանցից լորդ Մեյերը 26-ին ինձ իր մոտ է հրավիրել, եւ մեծ ընդունելություն ունի, իսկ ամսի վերջին թագավորը վերադառնում է Լոնդոն, եւ ամեն օր կարող է ինձ կանչել. այնպես որ հակառակ իմ ամենամեծ ցանկութեան Սարգիսի ցուցահանգեսին ներկա լինելու, հակառակ իմ մեծ տենչանքին քեզ կրկին տեսնելու, ստիպված եմ զրկվել այդ հաճութից եւ թողնել Փարիզ գալս մինչեւ թագավորին ներկայանալուց հետո: Գուցէ այդպես ավելի լավ է, իրովհետեւ կարող կլինեմ ավելի երկար մնալ քեզ մոտ. մինչդեռ եթէ հիմա գամ, չորս հինգ օրից ավելի չեմ կարող մնալ:

Քո ցուրտ առնելդ ինձ մոտառնելով է. հիմա էլ իմ հերթս է քեզ քարող կարգալու, մանավանդ որ գիտեմ դու քեզ համար շատ անհոգ ես. մի երկու քերք օր անկողնի մեջ մնալը քեզ կկազդուրի. բայց խեղ Աստուծո, մի քանի օրով բաց թող շուկա երթալդ եւ կերակուր եփելդ: 24՞ որ իմ խաթեր համար դու քեզ կխնամես, my sweet Vava* ամեն օր մի երկու տող գրիր ինձ եւ տուր Սարգիսին, որ փոստը ձգէ, բայց ինքդ տեղից դուրս մի գա:

* Իմ անուշիկ Վալա (անգլ.):

Այսօր մի քանի հոգի ինձ մոտ ճաշի էին. իհրա հանումը¹³ Վաժայի նման վարդեր էր բերել ինձ. ամեն բան լավ էր, բացի Վաժայի, անուշիկ Վաժայի բացակայությունը, և մտածել, որ դու այդտեղ անկողնի մեջ ես, և կարելի է ջերմ ունես: Եվ այսպես իրարու մասին մասհոգ, իրարու կարոտ դեռ մ'ըբան պիտի ապրենք: Եթե քեզ ասեմ, որ մեկնելեդ իվեր ես ապրում եմ տխուր և մոռյլ օրեր, նոր բան ասած չեմ լինի. բայց այդպես է. ես երբեք իմ կյանքում մենակությունից այնպես չեմ նեղվել, ինչպես հիմա. բայց ճար չկա, պետք է տանել: Զանիկս, վերջացնում եմ իմ նամակս խնդրելով, որ ուշադրություն դարձնես թո քնքուշ առողջությանդ վրա. դու շատ ես delicate* և ցրտառությունը թո վրա շատ ավելի է ազդում քան թե իմ վրա With thousand affectionate pksses yours**

Հովհաննես>

Սարգիսի ցուցահանդեսը կկարգադրեմ հունիսի համար¹⁴:

12

<1929 հոկտ.—նոյեմ., Բեռլին>

Անուշիկ Վաժայ,

Այս առաջիկա ստացա վերջին նամակդ, և իսկույն հեռագրեցի, որ վիճակս լավ է, և խնդրեցի, որ անհանգիստ չլինես. թե ինչու քեզ այսքան երկար ժամանակ չեմ գրել՝ ինքս էլ չեմ հասկանում, քանի որ ամեն օր և ամեն գիշեր մտքով երկար նամակներ եմ գրում քեզ: Բայց մի այնպիսի մարմնական և հոգեկան հոգնություն էր եկած վրաս, որ ինքս ինձ չեմ ճանաչում: Երբ այստեղ հասա, ամեն գիշեր կրակի պես վառվում էի, իսկ շերմալափը ցույց էր տալիս, որ բնավ չեմ շունիմ. ոտքերս և սրունքներս բոլոր գիշերը ջղային ձգումներ ունեին, ինչ որ հոգին հանում էր, և երկար գիշերներ շատ անգամ 5—6 գիշեր քուն չունեի, բնավ. վերջը բժիշկը ինձ մորֆինի injection***-ով քնացրեց, բայց ես այնուհետև շուտեցի կրկնել, որպեսզի մարմինս շուտորի մորֆինի, որից ազատվելը հետո դժվար կլինի: Դրա վրա ավելացրու և հնուց ունեցած մալարիսս և ունաթիլմը, և կարող ես երեակայել, թե ինչ վիճակի մեջ եմ եղել: Գլխավորը, որ ջղայնությունս և հոգնածությունս էր, աղղած էր բոլոր օրը՝ զանիլովի վրա, և ամեն բան վատ էր գնում. օրերով ավոտթակ շունեի մի փոքրիկ բան ուտելու: Հիմա կամաց կամաց կազդուրված եմ, բայց բժիշկը թույլ չի տալիս, որ 10 օրից առաջ մեկնեմ: Զարուհին¹⁵ էլ շատ մեծ առաջադիմություն է արել. արդեն 9 անգամ ենթարկված է Ռենթգենի ճառագայթների, որով շատ լավ են աղղած. հույս ունեք, որ նոյեմբերի վերջին կուղևորվենք միասին Թեհրան. բայց դեռ հաստատ չէ: Երեկ և այսօր կառքով զրոտանքի զնացիք արևի տակ, և դա շատ լավ օգնեց. այժմ արդեն կարողանում եմ փոքրիկ չափով սնունդ ընդունել: Երեակայիք, որ մենակ huitres**** և մածուկ եմ ուտում. ուրիշ բան էլ ուժով կուլ եմ տալիս, բայց ոչ ավոտթակով:

Անուշիկս, տեսնում ես, որ խնդրեցի հեռանալ ինձ համար օգտակար եղավ: Եթե շարունակեի մնալ և աշխատել, զուցե արդյունքը ավելի վատ կլիներ:

* Նուրբ (անգլ.):

** հազար շերմազին համբուրներով թո (անգլ.):

*** ներարկում (անգլ.):

**** ոտարեններ (անգլ.):

Անուշիկս, ներիր ինձ, որ քեզ այդքան անհանգստություն և մտառանջություն եմ պատ-
ճառել, բայց ինձնից անկախ էր, ոչ թե նամակ գրելու, այլև ուրիշների նամակները օրերով
կարդալու տրամադրություն չէի ունենում. այս բոլոր հիվանդության հետ նաև մտազբաղում-
ներն էլ պակաս չէին եղած, մանավանդ Լոնդոնի նոր դեսպանի ձեռքով: Ինձնից առած բոլոր
կարասիքները ետ տվալ, և միայն սալոնի մեծերը, որ աժան էի առել, պահեց. ամեն եր-
կոււ ևրեք ոսկի մոռացված ծախքերի համար մի նամակ է գրում, և պաշտոնապես պահան-
ջում: Շատ-շատ անտանելի օրեր անցկացրի. բայց այդ բոլորը անցնելու վրա է: Միայն
խնդրում եմ ինձ համար անհանգիստ լինես: Եթե վտանգ՝ կար, ինչ որ չեմ կարծում, արդեն
անցավ, որովհետև օրոտս բավական ուժեղ էր:

Համբույրներով քեզ և Սարգիսին
քո Հ<ովհաննես>

Նորատունկյաններին¹⁶ շատ բարև, և հույս ունիմ, որ նա էլ կատարելապես ապաքինած
լինի:

13

1930, փետրվար 24, Թեհրան

Անուշիկ Վափաս,

Վերջին նամակդ, առանց թվականի, ստացա և սաստիկ հուզվեցա քո հայտնած սիրալիք
վերաբերմունքի մասին: Այն օրվանից, որ քեզնից հեռացած եմ, իմ բոլոր ապրումները նման
են անկապ երազի. այնքան բաներ եկան գլխիս, և դեռ ով գիտե որքան բաներ պիտի գան,
որ իմ մտքի հավասարակշռությունը դեռ չեմ գտած. և քո նամակները երբ ինձ հիշեցնում
են, որ կան անուշիկ անձեր, որոնց համար իմ կյանքը թանկ է, դրանք դառնում են մի կապ
իմ անցյալի հետ: Միայն ինձ համար ցավ է, որ քեզ էլ այդքան տանջանքի պատճառ եմ
դարձել: Գործերս առաջ չեն երթում, որովհետև ես տնից դուրս գալ չեմ կարողանում, իսկ
կարապետը՝ եղբայրս, որ կարող էր ինձ շատ օգնել, դեռ շարունակում է Բեռլին մնալ՝ Զա-
րուհու մոտ, թեև Զ<արուհին> բոլորովին առողջացել է բուն հիվանդությունից, բայց բա-
վական ուժեղ չէ ճամբորդություն անելու համար, հարկավոր է դեռ կազդուրվել:

Կուզեի քեզ երկար գրել, բայց ոչ ույժ ունիմ, ոչ տրամադրություն. ինձ թվում է, որ 10
տարով ծերացած եմ. շատ կարոտել եմ քեզ և առաջին առիթը պիտի բռնեմ Քեհրանից հեռա-
նալու, և ուղղակի Փարիզ պիտի գամ: Այստեղ ինձ շրջապատում են ամեն կարելի եղած խը-
նամբով և հոգատարությամբ. բայց այստեղի կլիման ինձ նպաստավոր չէ, անմիջապես, որ
մի երկու ժամով դուրս եմ գալիս, նոր ցրտառություն, նոր ջերմ:

Վերջացնում եմ քեզ առողջություն ցանկանալով և համբուրելով բոլոր հոգով

քո Հ<ովհաննես>

Անուշիկ Վալաս,

Սիրալիբ նամակդ (փետր. 20) ստացա. մյուս նամակներդ էլ ստացած եմ. անհանգիստ մի՛ լինիր:

Մի շաբաթ է ինչ օդերը լավացել են, և առողջությունս էլ շատ բարձրած է. նոր սկսել ենք Քոքեյլի բյուզեի խնդիրները ձեռք առնել, և անմիջապես որ դրանք կարգադրվեն՝ ես կճանապարհվեմ դեպի Փարիզ, և քեզ տեսնելու բախտը կունենամ:

Հետաքրքիր է քեզ համար գիտենալ, որ Թադիզադեն—իմ հաջորդը Հոնդոնի ղեկավարության մեջ, արդեն ետ է կանչված: Ես այժմ ավելի գոհ եմ, որ Թոքիո եմ գնալու, թեև քեզ-նից բաժանվելը ինձ համար ցավ կլինի. բայց քանի որ այսքան շուտ շուտ փոխում են ղեկավարներին, ես էլ կաշխատեմ երկար լմնալ Քոքեյլում. առհասարակ ես այդ ճամփորդությունս վերա նայում եմ որպես հանգստանալու արձակուրդի վրա, և վստահ եմ, որ առողջությունս պիտի բարձրելի այնտեղ:

Անուշիկս, թեև միջոցներ ունենալի ինքս իմ դրամով ապրելու, ամեն պաշտոն կձգեի և կքաշվեի քաղաքական կյանքից և Փարիզ կամ Նիս կրնակվեի. դրամատարար մի ամբողջ կյանք իմ կառավարության ծառայությանը նվիրելուց հետո՝ տակավին ստիպված եմ աշխատելու: Ես էլ շատ կուզեի կյանքիս վերջին տարիները քեզ մոտ անցկացնել. բայց առայժմ դեռ անկարելի է:

Այս մի քանի տողը շտապով գրեցի քեզ անհանգիստ շփոթանալու համար: Մնացորդը ուրիշ անգամ:

Սրտագին համբույրներով քեզ և Սարգիսին՝
Հ. Մ<առնյան>

Ուրբաթ. <1930 թ., մայիս, խոնդոն>

Hotel Rembrandt
South Kensington,
London, S. W. 7

Անուշիկ Վալաս,

Երեկ շատ լավ ծովով տեղ հասա և այս հյուրանոցը իջևանեցի. կերակուրը և սենյակը լավ են, և հանգիստ հոթել է:

Ես նոր սուպավորության տակ էի, մտածելով, որ ով գիտե երբ նորեն պիտի տեսնվինք: Բայց կյանքը միշտ անակնկալներ ունի, հաճելի որքան և տհաճելի, մաղթենք, որ այս անգամ հաճելի անակնկալներ ունենա:

Ուզարկիր ինձ շուտով Մամուկյաններին¹⁷ և Փուշմանին¹⁸ հասցենները: Ես կարծեմ ամսի 24-ին կմեկնեմ այստեղից և հունիսի 1-ին Նյու-Յորք կլինեմ, 5 օր պետք է մինչև Քալիֆորնիա հասնելու համար, և 12-ին կմեկնեմ Սան Ֆրանսիսկոյից. 28-ին կհասնեմ Քոքեյլ: Առողջությունս շատ լավ է. և կաշխատեմ խրատներդ լսել:

Համբույրներով քեզ և Սարգիսին
քո Հ<ովհաննես>

<1930> 30 մայիսի, <Նյու-Յորք>

Այս առավոտ նավից դուրս եկանք. մաքսային իշխանությունները շատ քաղաքավար վարվեցան, և ամեն բան առանց ըննելու՝ ազատ թողին: Կեսօրից հետո գնացի Մամուլյաններին. շատ ուրախացան, և պահեցին ինձ ընթրիքի: Ափսոս, որ Փուլմանները մեկնած են. շատ ցավեցի, որ չպիտի տեսնեմ նրանց:

Նյու-Յորքը զարհուրելի անզեղարկեցողական քաղաք է. անճաշակության զգալի ակնարկներ, ինչպե՞ս կարող է 77 հարկ ունեցող մի տուն գեղեցիկ լինել, հիմա էլ մտածում են 100 հարկանի տների վրա. մի տեսակ խենթություն է բռնել այս մարդկանց. ամբողջ քաղաքը նման է մի անտառի, ծառերը ներկայացված են 5-ից մինչև 77 հարկանի տներով. մարդկանց միտքը զբաղված է ամենակարգ ղոտրով, և երբ շատ ունին այդ զարկներից, բարձր տներով և ահագին շենքերով իրենց հարստությունը ցուցադրելով:

Անուշիկ հույս ունիմ, որ առողջությունդ լավ է: Վերջին անգամ քեզ մի քիչ տխուր գտա. արդյոք ե՞ս էի անգիտակից պատճառը, թե՞ նյութական անհաշուղություններ էլ իրենց դերն են խաղում. գրիբ ինձ անկեղծորեն. այսուհետ քեզ քարոտ-պոստալներ միայն կարող եմ ուղարկել, վաղը կամ մյուս օր կմեկնեմ Չիքագո և այլն. 12-ին կմեկնեմ Սան Ֆրանսիսկոյից և 28-ին կլինեմ Յոկոհամա, Քոկիտից քիչ հեռու:

Սրտագին համբույրներով քեզ և Սարգիսին

թո ձ<ավհանես>

17

1930, հունիս 5, <Չիկագո>

Անուշիկ Վալաս,

Երեկ մեկնեցի Նիսպարայից. քիչ բնական տեսարան այդքան մեծ տպավորություն է թողել իմ վրա, ինչքան այդ ամենի գետը կամ ծովը, որ 60—70 մետրից գահավիժում է ցած, և այնպիսի փրփրալից ոստյուն է անում կրկին, որ իր նախկին մակերևույթից ավելի վեր է բարձրանում: Կարծես թե մարդ կանգնած լինի անհունության առաջ և մտածե իր կարճ կյանքի և փոքրության վրա:

Ամերիկան ինձ դուր չէ գալիս. այս սարսափելի բարձր տները, անտանելի աղմուկը, շտապ և տենդագին կյանքը, դրամի հոսից վազող մարդիկը, որոնք ժամանակ չունին գեղեցկության և զեղարկեցողության համար, այս բոլորը մի տարբեր հասկացողություն է կյանքի, որ մեզ համար մեծ հմայք չունի: Հիմա եմ հասկանում, որ ամերիկացիք ի՞նչ հանգստություն են զգում, երբ գալիս են Փարիզ կամ Լոնդոն, կամ ավելի հանդարտ տեղեր:

Որքան պիտի ուզեի, որ միասին տեսնեինք այս բոլորը նոր բաները. բայց դու իսկույն հեռացիր. սենյակների մեջ մնալն էլ անկարելի է աղմուկի և շոգի պատճառով: Հույս ունիմ, որ Ամերիկայից հետո Քոթոնի լավ տպավորություն կթողնի:

Առողջությունս առ այժմ լավ է, բայց դեռ 5—6 օր նրկաթուղու ճանապարհ կա առաջ, և վախենում եմ հոգնությունից: Գրիբ ինձ Imperial Hotel, Tokyo:

Շատ անհամբեր եմ քեզնից լուրեր ստանալու:

Համբույրներով քեզ և Սարգիսին

թո ձ<ավհանես>

Անուշիկ Վավաս,

Նոր վերադառնում եմ մի մեծ շրջադարձությունից այս կողմ մեջ և ուզում եմ քեզ գրել ապավորություններս:

Հազարավոր մշտներ հեռու ամեն ցամաքից, հաղադական օվկիանոսի մեջտեղում, Հավայան կղզիները կարծես բնության քահանայություն, ծովի միջից բարձրացել են որպես հեքիաթական երկիրներ. մարդ իր աչքերին չի հավատում, չի կարողանում հավատալ, որ իրականության մեջ է. ծառերի, ծաղիկների, գույների, վառ, խիստ վառ գույների այնպիսի շռայլություն կա, որ անհավատալի է թվում. իսկ մարդիկ, նույնպես տարբեր, ամերիկացի, ճապոնացի, տեղացի, բոլորը հետաքրքիր տիպեր: Ամենից առաջ այցելիցի անանասի ամենամեծ ֆաբրիկը, ուր օրական մեկ միլիոն 1 քիլոնոց տոսիեր են պատրաստվում. ամեն բան կտտարվում է մեքենայով, և այն բոլորից, որ անանասը ներս է մտնում ֆաբրիկը, ո՛չ մի մարդկային ձեռք չի կաշում ստղին, իսկապես մեքենական կազմակերպության մի հրաշալիք է այս ֆաբրիկը, 300 հոգի դրժում են այստեղ, և բանվորները ստանում են ամենաքիչը օրական 40 ֆրանք, և կարող են իրենց նախաճաշը, ճաշը և ընթրիքը ֆաբրիկի մեջ ստանալ: 5 սենթով, այսինքն 1 ֆրանք 25 ամսթիմով: Ամեն բան այնպես մաքուր և գեղեցիկ կազմակերպված է, որ մարդ հիանում է: Օդը այստեղ հիանալի է. տարին տասներկու ամիս նույն եղանակն է. մի քիչ տաք դարձնւ: Բուսականությունը բոլորովին տարբեր է Եվրոպայի կամ Ասիայի բուսականությունից: Այն տրոպիկական բույսերը, որ մենք խնդրում չենք մանուշակների մեջ էինք տեսնում, այստեղ բնական վիճակի մեջ են, և ի՛նչ գույներ, ի՛նչ վառ և ի՛նչ անուշ գույներ: Իսկ ձկնե՛րը. ո՞վ է տեսել թունդ կապույտ, բաց կապույտ, փիրուզի գույն, հրաշալի գեղին, հրաշալի կարմիր, հետո ամեն տեսակ նախշուն ձկներ: Բնությունը այստեղ գույների շռայլություն է ստեղծել:

Համբույրներով՝ պետք է մնաս բարով ասեմ. երկու բույսից շոգենավը մեկնում է: Սարգիսին համբույրներ:

Հ<ովհաննես>.

Անուշիկ Վավաս,

Ամեն մարդուց նամակ ստացա, բացի քեզից, աչքից հեռու, սրտից հեռու Ես քեզ գրեցի այստեղից կայսրին ներկայանալուց հետո, մի ամիս առաջ: Այնուհետև վիճակս շատ ծանրացավ. դեղնություն բերեցի. բժշկելը, որին դիմեցի, ասաց, որ եթե ամեն բան լիզդենեմ և հիվանդանոց չերթամ, ոչ մի պատասխանատվություն չեն ուզում իրենց վրա առնել: Գնացի հիվանդանոց, ուր ինձ արգելված էր խոսել, կարգալ, շարժվել, ամբողջ օրը գեղեր, և լը-ուսություն. մեկ շաբաթվա մեջ այնքան լավացա, որ բժշկի խորհրդով եկա այստեղ 1200 մետր բարձրության վրա մի ամառանոց, Թոքիոյի խեղդող տաքից ազատվելու համար, և գիշերները քնել կարողանալու: Այստեղ մի քանի օր օդը լավ էր, հիմա խառնվեց, և սկսեց անձրևել. հեղեղ, ո՛չ անձրև, հետո նորից մի քանի օր լավ օդ, և հետո նորից մշուշ, և անձրև: Շնոր-

հիվ այս անձրենների, հեղեղը Քոքիոյում հարուրավոր տներ սրբեց տարավ: Ենորհիվ թայ-
ֆունի՝ հազարավոր կյանքեր կորած ծովի և ցամաքի վրա: Մեծ երկրաշարժ դեռ չենք տեսել,
բայց այն հրաբուխը, որ գտնվում է մեզնից ոչ շատ հեռու, Ասաքա, երեկ գիշեր մի քանի
րոպե կաղնի մեծությամբ կամ սիսեռի չափ քարեր և ավազներ տեղաց մեր գլխին: Հետո
դադարեց:

Առողջութիւնս էլ մտահոգութիւն է պատճառում. ամբողջ երկիրը անասելի խոնավ է.
հիմա կամաց-կամաց հասնում եմ այն աստիճանին, որի մեջ ինձ տեսար Փարիզում: Ահա՛
քեզ իմ միճակս. թե ինչու ընդունեցի այստեղ գալ, ես ինքս գիտեմ, բայց շատ եմ փոշմանել:

Բնութիւնը գեղեցիկ է այստեղ. կանաչութիւն շատ կա, ոչ մի տեղ այսպես կանաչ չէ.
բայց ապրելու պայմանները շատ խիստ են նվրդայի մեջ ապրելու սովորած մարդու հա-
մար: Տուն չեմ գտնում ամբողջ Քոքիոյում դեսպանատան համար. կյանքը լոնդոնից թանկ է:
Երանի՛՜ ձեզ, որ Փարիզ եք բնակվում. այնպես կարոտել եմ ձեզ և ձեր մթնոլորտին, որ եթե
կարողանամ, մեկ օր ավելի չեմ մնա, մանավանդ որ ոչ մի ծառայութիւն չեմ կարող անել
մեր կառավարութիւն: Մարդիկ այստեղ շատ քաղաքավար, նույնիսկ բարի են ինձ հանդեպ,
բայց ի՛նչ օգուտ:

Այս մութ պատկերից շատ մի տխրիր. ես շատ հուսահատ օրեր եւ գիշերներ անց կացրի,
բայց յայժմ եմ քիչ հանգստացել եմ և միջոցներ եմ ձեռք առնում վերադառնալու: Հուլիս ունեմ,
որ կհաշոդի:

Գրիր ինձ/Legation de Perse, Tokio, և հավատա, որ նամակներդ մեծ սիոփանք կլի-
նեն ինձ համար:

Համբույրներով քեզ և Սարգիսին,
քո Հ<ովհաննես>

20

1930, հուլիս. 13, Քոքիո

Անուշիկ վալաս,

Նամակներդ և քարտդ, որ AIX-ից ուղարկած էիր, միաժամանակ ստացաւ: Այս անգամ
շատ երկար սպասեցի նամակիդ: Սարգիսի երթալը ինձ ուրախութիւն պատճառեց, և հուլիս
ունիմ, որ հաշոդութիւնը կարդարացնի Սարգիսի հուլիսը: Նըրայրս գրած է, որ նա արգեն
հասել է Թեհրան, բայց չի եղել մեզ մոտ, և եղբայրս ինքը մտադիր է եղել նրան այցելելու
ծավում եմ, որ ժամանակին ինձ իմաց չտվա՞վ իր մեկնելու մասին. կուզի մի քանի հանձ-
նարարական տա՛լ իրեն: Հիմա էլ սղըրդս ձեռքով կգրեմ մի երկու մարդկանց:

Փարիզի լուրերից ինձ ոչինչ չէիր գրած. Պողոս փաշայի մեռնելը չէի լսած. պատահմամբ
միայն մի հին լրագրից իմացաւ: Հայութեան մեծ ղեմերից մեկն էլ անհետացա՞վ:

Իմ առողջութիւնս բավական լավացած է, բայց շարունակ թուլլ եմ, և եվրոպացի դիպ-
լոմատներէից շատերն ինձ ասում են, որ իրենք էլ այդպես են: Այո՛, բարեկամներ շատ եմ
գտել դեսպանական շրջանակում, բայց կյանքս շատ մենակ է անցնում. գլխավոր գործս է հին
բարդմանութիւններս աշից անց կացնել. միտք ունեմ ռԱՐՔԱ իրրը շուտով սպազդել տալ:

Ասում ես, որ շուտով սկսելու ես աշխատել և դրամ շահել. ամեն հաշոդութիւն՝ քո
նուրբ ճաշակով հուլիս ունեմ, որ կհաշոդես և լավ դրամ կշահես և կարող ես մի օր երազ-
ներդ իրականացնել:

Եւ մի տուն վարձեցի զեսպանատան համար, որի հասցեն կգտնես այս քղթի ճակատում. այդ հասցեով եթէ գրես, շատ շուտ կհասնի: Բոլոր սենյակների համար կարասիք եմ սպասարկել, և այս ամսի 22-ին տեղափոխվելու եմ նոր բնակարանս, ուր հույս ունեմ մի քիչ հանգըստություն գտնել փողոցի աղմուկից, որ քունս ամեն մի րոպե խանգարում է: Մի լավ, բեն ավելի փոքրիկ, նոր Միներվա օթոմոբիլ եմ գնել, և լավ շոֆոր և լավ սպասավոր ունեմ: Կնրակուրները այստեղ հյուրանոցում շատ վատ են, հույս ունիմ տան մեջ սեփական խոհարարի ձեռքով լավ առողջարար մետեղ ունենալ, ինչ որ հիմա առողջությունս համար շատ կարևոր է: Երեակալիր, ճապոնացիք բոլոր կանաչեղենները կես հում են ուտում, կանաչ լուրիս, գետնախնձոր, գաղար և այլն, բոլորը գրեթե չեփած են ուտում: Բոլոր պտուղները չհասած են ուտում. խնձոր, տանձ, փորժուգալ, մանդարին, թուզ և այլն ուտում են, երբ դեռ քարի պես կարծր են. ի՜նչ ճաշակի տարբերություն: Եւ շարունակ ստամոքսի անհանգստության մեջ եմ. ձկնեղենը, որ բավական լավ է այստեղ, փաշտում են հազար տեսակ անտանելի սոուսներով. ազգային խմիչքը մի տեսակ բրինձի օղի է. ամենահասարակ ֆրանսիական գինին բոթուլը 24 ֆրանքից մինչև 100 ֆրանք: Ամերիկական լրագիրների մեջ մի քանի օր առաջ գրված էր, որ Թոքիոն աշխարհի հինգ ամենաթանկ քաղաքներից մեկն է, մյուսները լինելով Buenos-Ayres, Montevideo, Montreal, Singapore, Ամենաշնչին բաները ծախվում են մեկ իննով, որ նշանակում է 12 ֆրանք: Կարծեմ քեզ բավական դադափար տվի այստեղի կյանքի հաճելի կողմերից: Վիպասանությունների մեջ ներկայացված ժապոնը շատ հեռու է իրականից: Այստեղի կյանքը կարծես գրված է միայն գործնական հիմքերի վրա. բանաստեղծական շատ քիչ բան կա: Սերը ոչ մի դեր չի խաղում ամուսնության մեջ. կանայք չեն խոսում ոչ թե օտարականների հետ, եւ իրենք իրենց մեջ էլ շատ սակավախոս են: Եթե գեղեցիկ կանայք կան Ճապոնիայում, եւ դեռ չեմ տեսել, մեր և նրանց հասկացողությունը այնքան տարբեր է կանանց գեղեցկության և հմայքի մասին, որ ավելորդ է մեր հասկացողությամբ դատել ճապոնուհիներին:

Ահա քեզ մի երկար նամակ: Գալով իմ վերադարձին խնդրին, եւ չեմ կարող տեղից շարժվել մինչև կառավարության հանդեպ ունեցածս պարտքը չվճարեմ, և ճամփու ծախս գրպանում չունենամ Եվրոպա վերադառնալու. հույս ունեմ այդ բոլորը զուլմ բերել մինչև դարուն, որից հետո հրաժարական կտամ և կգամ Եվրոպա: Դու էլ հաղողություն մաղթիր իմ ծրագրերնիրս. հույս ունեմ մինչև այն ժամանակ Սարգիսն էլ վերադարձած լինի և հաջողություն:

Ջերմ համբույրներով

քո Հ<ովհաննես>

1930, հոկտ. 17

55 Zaimoku-cho

Azabu-ku Tokio

Անուշիկ Վալաս,

Այս րոպեիս ստացա նամակդ, որ գրած էիր տիկին Խանազադի նամակի ետեւ. թվականը դու գրած էիր (իհարկե սխալմամբ) օգոստոս 6, իսկ տիկին Շուշանիկը սեպտ. 6: Համենայն դեպս այդ կողմից եկած նամակները շատ են ուշանում, և պատճառը չգիտեմ: Շատ ուրախացա, որ տիկին Շուշանիկը¹⁹ եկավ Փարիզ և քեզ տեսավ. պետք է աշխատելիք ավելի երկար պահել քեզ մոտ, քանի որ տեղ էլ ունեիր: Շատ զգացված եմ քո հոգատարությունից իմ առողջության մասին. այստեղի կլիման ինձ ամենեւին չի հարմարվում. կամ խոնավ տաք է,

որ մարդ խնդրում է, կամ խոնավ ցուրտ, որ թափանցում է մինչև ոսկորները. երկու դեպքում էլ ես շատ նեղվում եմ:

Անգլիոյ դեսպանն ինձ ասում էր, որ ով այստեղ հիվանդանում է, շատ երկար է տևում մինչև առողջանալ: Այստեղի արեւը ուժ չունի, որովհետեւ միշտ օդը ծանրացած է մշուշով: Կամաց-կամաց տանելի պայմաններ են ստեղծվում ինձ համար. բայց ես շտապում եմ մի րոպե շուտ գործերս վերացնել և դալ Ելլոպա: Գարունքից շուտ անկարելի է, գուցե ամառն էլ դեռ ամառանոց երթամ, և աշնան համար վերադառնամ Փարիզ: Քեզ շատ եմ կարոտել. բայց ավելի լավ է մի քիչ ուշ գամ, առանց նյութական հոգսերի: Երբ տիկին Շուշանիկին գրես, իմ կողմից էլ շատ շերմ բարեններ ուղարկի: Բնակարանս շատով կպատրաստվի, բայց առանց գորգերի և առանց վարագույրների. կառավարության տված դրամը վերջացավ. և ես չեմ ուզում նորից իմ գրպանից ծախսել դեսպանատունը շնորհքի բերելու: Հուլիս ունիմ, որ արդեն սկսած ես աշխատել: Դու էլ քո առողջության մասին գրիր:

Ջերմ համբույրներով քո Հ<Ումանեն>

22

1930, նոյեմբ. 15, Թոբիս

Անուշիկս,

Այս րոպեիս ստացա 5 հոկտ. նամակդ. չգիտեմ ինչու նամակդ այսքան ուշանում է. ուրիշների նամակները 20 օրում են դալիս այստեղ. խնդրեմ նամակներիդ վրա վերադալ հասցեն գրիր Legation de Perse գրեւոց հետո: Aix-ից գրածդ քարտը և նամակն ստացել եմ, չեմ կարծում որեւէ նամակ կորած լինի: Շատ կցավեմ, որ կարի աշխատանոց չկարողացար բանալ. միակ բանն է, որ կարող էր քեզ հաջողել, քանի որ այդքան լավ ճաշակ ունես:

Առողջությունս բավական բարվոքած է. օդը առայժմ շատ լավ է այստեղ. ասում են, որ առհասարակ ձմեռն այստեղ ավելի լավ է, քան ամառը: Այժմ, որ քաշված եմ գեսպանատան նոր տունը, բավական հարմարություններ ստեղծված են ապրելու համար, կերակուրը հիմա շատ լավ է և պարզ. դա ինձ համար շատ ձեռնառու է. ինչպես գրած էիր, պետք է զգուշ լինեմ ցրտառությունից:

Նոր դեսպանատունը կահավորելը շատ գլխացավ տվավ ինձ, բայց շատ գեղեցիկ է դարձել. ասում են Թոբիսի ամենեն ճաշակավոր դեսպանատունն է. բայց դեռ շատ բան պակաս է, իսկ որոշված դրամը սպառված է. ո՛չ վարագույր ունիք, ո՛չ գորգեր. ամեն ուրիշ բաները շատ լավ են. լուսանկարները կուղարկեմ քեզ:

Ներքի, որ նամակս ստիպված եմ անախարտ թողնել: Այս րոպեիս լուր բերին, որ մահափորձ կատարված է առաջին մինիստրի դեմ. Թեև մահացու չէ եղած, բայց զնգակը դեռ հանված չէ մարմնից. կարող է լինել, որ ծանր հետևանք ունենա: Այժմ գնում եմ տեղեկություն հարցնելու և ցավ հայտնելու:

Գիտես, կարելի է, որ լոնդոնում հունվար ամսին մեծ պարսկական Exposition է տեղի ունենալու. լավ կլինի կարծեմ, որ Սարգիսը իր պատկերները ուղարկի լոնդոն, այդ ցուցահանդեսի համար: Կարծեմ վաղերը՝ Դեբբարը գալու է լոնդոն. լավ կլինի Պարսկաստանի պատկերները նրա հետ ուղարկել, եթե ինքը Սարգիսը շուգենա վերադառնալ նմրուպա, գտնե

պատկերները որևէ միջոցով ուղարկի՛ր Ուրախ եմ, որ Սարգիսը Պարսկաստանով ողևորված է. լավ պատկերներ կարող է նկարել: Մամուլյաններին ջերմագին բարեններ և քեզ շերմ համբույրներ:

քո Ն. Մ.

Երևի նամակները Փարիզից նավով են ուղարկում. այդ է պատճառը, որ այսքան ուշանում են, խնդրեմ նամակներիդ վրա գրիր *Via Moscow—Silerie*.

23

1931, մարտ 10, Թոթիո

Անուշիկ Վավաս,

Ներքի ինձ, որ այսքան քիչ եմ գրում. տրամադրություն ամենեկին չկա գրելու. և ի՞նչ պիտի գրեմ, որ արդեն չեմ գրել. առողջությունս շատ զգալուն է դարձել. մի փոքրիկ ցրտառություն ինձ օբրերով անկողնի է դատապարտում, ձմեռվա խիստ ցուրտը, հետն էլ մեծ խոնավություն, սուրի պես խրվում է մարդու կուրծքը. իրենք ճապոնացիք էլ միշտ մի բերանակալ են կրում, որպեսզի օդը բորբոքում առաջ շրերի թոքերի մէջ, և իսկապես քիչ երկիր կա այսքան թոքախտ ունենա. իսկ ինֆլուենցիայով մի միլիոն հիվանդ կա Թոթիոյի մեջ:

Երկրորդ տեական և անխուսափելի տհաճությունը երկրաշարժն է, որ ամեն շաբաթ մեկ կամ երկու անգամ մի լավ ցնցում է մեզ, որպեսզի շոռանանք, որ երկրապնդի խախտու կեղեի վրա ենք նստած. չեմ ուզում քեզ սրանից ավելի վրդովել. բայց երբ այս երկրից դուրս գամ, միտքս կփրկվի այս անդուլ տանջանքից. թեև լրագիրների մեջ տեսնում եմ, որ այս տարի Եվրոպայում և Ասիայում և Օվկիանիայում էլ հաճախ երկրաշարժ է եղել, բայց բնավ այս երկրի համեմատությամբ:

Մայիսին Եվրոպա չեմ կարող գալ. մեր դրամը (պարսկական) սաստիկ ընկած է արծաթի պատճառով: Դոնդոն եղած ժամանակս մեկ անգլիական ոսկին արժեք 45—47 դրան, հիմա արժե 90—120 դրան, որով իմ ոտճիկս և թոշակս էլ կիսվում են, և եթե հին հաշվով ամսական 40 ոսկիով կարող էի Եվրոպայում ապրել, այժմ որ 40 ոսկին 20 է դարձել, այդ բանն անկարելի է. ապագան շատ մտահոգիչ է ինձ համար:

Հուլյս ունիմ, որ Սարգիսը շուտով կվերադառնա, և իր պատկերները կարող է ցուցադրել *Fine arts*-ի մեջ. հիմա Լոնդոնում մեծ հետաքրքրություն է ստեղծվել Պարսկաստանի վերաբերմամբ. պետք է օգուտ քաղել այդ անցողական ողևորությունից:

Այստեղ բավական ազատ ժամանակ ունիմ Շեքսպիրով զբաղվելու. «Կորիոլանը», որ շորս-հինգ տարուց ի վեր անավարտ էր մնացել, այժմ մոտ է ավարտելու. մյուս թարգմանություններս վերադղել եմ. մտադիր եմ, երբ վերադառնամ Եվրոպա, մեկը մյուսի ետևից տպագրել տալու:

Այս ամառը սկսելուց ի վեր (երկու օր առաջ) այս երրորդ երկրաշարժն է, որ պատահում է. հիմա այնպես սովորել եմ, որ սենյակից դուրս չեմ գալիս, շատ անգամ ոչ իսկ անկողնուց. ինչպե՞ս մարդ ամեն բանի սովորում է:

Ջերմ համբույրներով

քո Հ<ովհաննես>

Սիրելի Վալաս,

Վաղուց է, որ քննից նամակ չունեմ. ես էլ չեմ գրած, շարունակ վատ տրամադրության մեջ լինելով. Լրագիրներից իմացա մեր սիրելի բարեկամ Տերպետերյանի հանկարծակյան մահը, և շատ մեծ ցավ զգացի. անկեղծ բարեկամական զգացում ունեի հանգուցյալի հանդեպ. խնդրեմ իմ վշտակցությունս հայտնես իր ընտանիքին:

Բարեբախտաբար շփացի այն ամառանոցը, ուր մտադիր էի երթալ. Ասամա հրաբուխը, որ մոտ է այն տեղին, հանկարծ գործել սկսավ, և այն ամառանոցը ողողեց ծովով և փռվեց, և մոխիրով, թևե մարդու կորուստ չէ եղած: Ես մնացի քաղաքը անտանելի տարության մեջ, որ երբեմն բարձրանում էր մինչև 40—44 աստիճանի, իսկ սովորաբար 30—35: Իմ առողջությունս էլ սաստիկ վնասվում է տոթից և անքնությունից, այս պատճառով հարմար տեսա այսօր մի հեռագիր ուղղել Թեհրան, խնդրելով, որ ինձ ծառայությունից արձակեն և թողակալոր համարեն: Հուլիս ունեմ, որ շուտով կպատասխանեն, և ես կարող եմ ինձ հեռանալ այստեղից, և ասպարեզից քաշվելով՝ ինքս ինձ համար ապրել: Ուրեմն հուլիս ունեմ, որ շուտով կտեսնվենք Փարիզում կամ Լոնդոնում: Դեռ չեմ վճռած, թե ինչ պիտի անեմ և ուր պիտի ապրեմ. համենայն դեպս մտադիր չեմ Պարսկաստան վերադառնալ: Զարմանում եմ, որ Սարգիսը մինչև այժմ ինձ չգրեց. հուլիս ունեմ, որ լավ և առողջ է. արտագին բարենեմ:

Ջերմ համբույրներով՝ քո

Հ. Մ<սահյան>

Սիրելի Սարգիս,

Նամակդ ստացա և անշափ ուրախացա Պարսկաստանում ունեցած հաջողությանդ մասին: Հուլիս ունեմ, որ նյութական հաջողությունն էլ պիտի հետևի բարոյականին: Քո հարատևությունը և տաղանդը ամեն հաջողության արժանի է, հուլիս ունեմ, որ շուտով անձամբ կտեսնեմ քո ճամփորդության արդասիրները:

Իմ առողջությունը այստեղ օրեցօր քայքայվելու վրա է. բժիշկս էլ ինձ խորհուրդ տվավ մեկնել այս երկրից, ուր միայն տեղացիք, դարավոր ատավիզմի շնորհիվ, կարող են առողջ ապրել, իսկ օտարականները երկար չեն դիմանում այս կլիմայի թունալից ազդեցության: Այս պատճառով հարմար դատեցի հեռագրել Պարսից կառավարության, որ ինձ հանգստյան թոշակ տան և հեռացած համարեն ծառայությունից: Այստեղի գործերս կարգադրելուց և կայսրին ներկայանալուց հետո՝ կմեկնեմ Չինաստան, որ կուզեմ տեսնել, և հոկտեմբերի վերջին քեզ և անուշիկ Վավային կրկին տեսնելու բախտը կունենամ: Երկար տանջվելուց և վարանալից հետո սովի այս որոշումը, որի վրա ուրախ եմ: Վճռել եմ՝ Փարիզ բնակվել, բայց ոչ քաղաքում: Եթե չըրակայքում, ոչ շատ հեռու ձեռնից, մի փոքրիկ վիլլա աչքի առաջ ունենաս, լավ կլինի. մտա-

դիր եմ կահ կարասիք խնդրեցիք բերել տալ, և Փարիզ բնակվել ընդ միշտ. ի հարկն Պարսկաստան վերադառնալու ոչ մի նպատակ չունիմ:

Ուրեմն ցը տեսութիւն շատ շուտով՝ Համբուրնէնով 2. Մ<ասեմյան>

Անուշիկ Վալաս,

Անշափ ուրախ եմ, որ քեզ շուտով տեսնելու եմ: Որքա՛ն բաներ ունիմ քեզ պատմելու. ինձ թվում է, թե Եվրոպա վերադառնալս ինձ նոր կյանք պիտի տա, մանավանդ քո ընկերության մեջ: Զերմ համբուրնէնով

թ 2. Մ<ասեմյան>

26

Պատառիկ ճամակից²⁰

Զկա մարդկային տարնգրութեան մեջ մի բան, որ այնքան աղետաբեր եղած լինի մարդկային բարօրութեան և իր հետեանքներով այնքան ավերիչ մարդկային առաջադիմութեան, որքան կրօնական մոլեռանդութիւնը: Դարերի և դարերի ընթացքում, ազգերը և ժողովուրդները իրար կոտորել են, որովհետեւ կարծել են, թե իրենք են միայն կրօնական ճշմարտութեան մենաշնորհը ձեռք բերել և կամեցել են իրենց հանգերծել աշխարհում ինչ որ իրենց ճշմարիտ է թվացել, Հեթանոսութեան և քրիստոնեութեան պայքարները, խաչակիրների և մուսուլմանների ընդհարումները, բողոքական և կաթոլիկ պատերազմները այդ բնույթն են կրել, մինչև որ մարդկութիւնը սկսել է վերջ ի վերջո իրեն հաշիվ տալ, թե հանգերծելու կյանքի հասկացողութիւնը անհատական բան է, և ամեն մարդ իրավունք ունի իր հոգին փրկելու ըստ իր հայեցողութեան և համոզման: Բայց հազիվ թե կրօնական մոլեռանդութիւնը հեռացել է բնմից, ներս է եկել մի նոր մոլորութիւն, որ սպառնում է նույնքան կործանարար լինել, որքան հինը, այն է՝ ազգայնամոլութիւնը: Ազգութեան և հայրենիքի սերը ավելի խոր արմատներ ունի մարդկային սրտի մեջ, քան թե կրօնական ֆանատիզմը, որով ավելի ուժեղ ազդակ է, և կոշկած է ավելի նվաճումներ անել, քան վերջինը, որովհետեւ, վերջին անալիզով, ազգութեան և հայրենիքի սերը սոսկ ընդլայնում է ընտանիքի սիրտ, ավանդութիւնների, լեզվի, միջավայրի և ատավիղմի ազդեցութեան տակ՝ զարգացած մի զգացում է, վերին աստիճանի ոգևորիչ և դեղեցիկ, բայց որը, իր չափազանցութեան մեջ, նույնչափ քայքայիչ և մոլորեցնող ազդակ է, որչափ, օրինակ, սեռական սերը: Մարդ ամեն բան ուրիշ աչքով է տեսնում իր սիրած առարկայի մեջ, ինչպես իր սիրած ազգութեան մեջ. և որչափ սերը կույր է, և դատողութիւնից զուրկ է, ազգամոլութիւնը նույնչափ կույր է, և առողջ հասկացողութիւնից թափուր:

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հովհաննես Մասեճյանի՝ այստեղ ընդգրկված նամակները հասցեագրված են նկարչուհի Վալա Խաչատուրյանին, որը ներկայումս բնակվում է Նյու-Յորքում, դրանցից միայն երկուսը գրել է նրա ամուսնուն՝ նկարիչ Սարգիս Խաչատուրյանին:

Նամակների մի մասը տարեթիվ է ամսաթիվ չունի, երբեմն չի գրված նաև վայրը: Հիմնականում վերականգնել ենք տարեթիվը—ամիսները և վայրը՝ զրած նամակների բովանդակության հիման վրա, և առել ենք անկյունավոր փակագծերի մեջ: Նամակները համարակալված են ըստ հերթականության և ժամանակագրության:

1. Հավանորեն Փարիզի իրենց ծանոթներին:
2. Մասեճյանը եղել է Քեհրանի դպրոցական գործի ակտիվ մասնակիցներից, նաև հոգաբարձուներից մեկը և որոշ ժամանակ դասավանդել է տեղի դպրոցում:
3. Ընթերցողադաս—գրական, գիտական, քաղաքական և հասարակական հանդես, լույս է տեսել Քեհրանում 1927 թ. Յժ 1 (միայն մի գիրք), խմբագիր՝ Բժ. Ա. Ղազարյան: Վերոհիշյալ հանդեսի մեջ անդիւրներին 2. Մասեճյանի թարգմանությամբ լույս են տեսել Տագորից մի շարք բանաստեղծություններ (էջ 137—144), Տագորը ինքն է իր բանաստեղծությունները մայրենի լեզվից թարգմանել անգլերեն:
4. Հավանորեն Լոնդոնում բնակվող ծանոթներին:
5. Խոսքը Վալայի ամուսնու՝ Սարգիս Խաչատուրյանի մասին է:
6. Խոսքը Շեքսպիրից կատարած թարգմանությունների մասին է:
7. Լոնդոնի պարսկական դեսպանատան պաշտոնյաներին:
8. Քուրդիստանի ինքնուրույն որոշակի հայտնի չէ, հավանորեն պարսկական դեսպանատան ծառայողներից մեկը պետք է եղած լինի, պարսկատառացի:
9. Պարսկատառացի վաճառական Գորոյան Արշակ Խանը, որին ծանոթ են եղել իրենք:
10. Արմենակ—անհայտ:
11. Խոսքը Սարգիս Խաչատուրյանի Պարսկատան գնալու մասին է, որը տեղի է ունեցել 1929—30 թթ.: Նա այնտեղ, Իսպահանում վերականգնել է XVII դարի Շահ-Աբբասյան (Սեֆյան) շրջանի պալատների որմնանկարները, որոնք ժամանակի ընթացքում փլուզվել և ջնջվել էին: Այդ աշխատանքների համար Ռիզա Շահը խանության տնտղոսով է պարգևատրել հայ նկարչին:
12. Լասլո—անհայտ:
13. Հավանորեն ՎՇլակա-ի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի կինը՝ պարսկաստանցի, որն իր որդու՝ Սուրենի հետ ապրում էր Լոնդոնում:
14. Ակնաբեր վերաբերում է Ս. Խաչատուրյանի Լոնդոնում կազմակերպվելիք ցուցահանդեսին:
15. Խոսքը իր քրոջ Զարուհի Քաջբերունու մասին է:
16. Խոսքը Գարիբեի Նորատունկյանի (1859—1936) մասին է, թուրքական կառավարության ար-

տաքին գործոց և հանրային շինութեանց նախարարը, որը Եղեռնի շրջանում խույս տվեց
Կ. Պոլսից և ընտանյոք բնակութեան հաստատեց Փարիզում:

17. Խոսքը ականավոր կինոռեժիսոր Ռուբեն Մամուլյանի (1891) և նրա մոր՝ դերասանուհի,
թատերական-մշակութային գործիչ Վերգինե Մամուլյանի (1877—1972) մասին է, որոնք
ապրում էին Նյու-Յորքում:

18. Նկատի ունի հայ անվանի նկարիչ Հովսեփ Փուշմանին, որն այդ ժամանակ ընտանիքով ապ-
րում էր Նյու-Յորքում: Նրա զավակները ներկայումս բնակվում են այնտեղ:

19. Հավանորեն պարսկահայ Ռուբեն Խան-Աղատի կինը:

20. Այս պատահիլը թերի է սկզբից և վերջից, սակայն հետաքրքիր հարցեր է շոշափել հեղի-
նակը, որի համար էլ տեղ գտավ հրատարակության հանձնված նամակների շարքում: